

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 811. 161. 3'373. 21(476.2 – 37* Петрыкаў)

Тапанімічная лексіка Петрыкаўшчыны на лексіка-семантычным узроўні

Н.А. БАГАМОЛЬНИКАВА

Аналізуюцца тапонімы і мікратапонімы Петрыкаўшчыны ў лексіка-семантычным аспекце. Высветляюцца інфарматыўныя сувязі груп тапонімаў і мікратапонімаў з падзеямі ў мясцовасці, асаблівасцямі ландшафту і тапаграфіі Прыпяцкага Палесся.

Ключавыя словы: прапрыяльная лексіка, апелятывы, онімы, тапонімы, мікратапонімы, матывавальныя асновы, лексіка-семантычныя групы.

The article analyses lexical-semantic aspect of toponyms and microtoponyms of the Petrikov region.

Key words: proprial lexis, appealatives, onyms, toponyms, microtoponyms, motivating bases, lexical-semantic groups.

На сённяшні дзень актыўна вядуцца даследаванні тапаніміі Усходняга Палесся [1], [2], якое з'яўляецца неад'емнай часткай усяго Палесся і працяглы час характарызувалася як кансерватыўная зона бытавога ўкладу і захавання архаічных рыс не толькі ў культуры, але і ў прапрыяльнай лексіцы. Такія абставіны можна патлумачыць тым, што Палессе як макразона ніколі не належала, у тым ліку і ў глыбокай старажытнасці, да густа заселеных рэгіёнаў. Асноўная частка тапонімаў рэгіёна славянскага паходжання з відавочным уплывам мясцовых дыялектных гаворак, аб чым сведчыць іх празрыстая матывацыя, другасная структура. У рэдкіх выпадках прасочваецца індаеўрапейскі след, як, напрыклад, у назве балота *Хідры*, дзе даследчыкі бачаць інд.-еўр. лексему *ghidra* 'рака', ці, згодна з меркаваннем І.М. Жалызняк, у назве ракі *Прыпяць* інд.-еўр. **pet* мае значэнне 'пашырацца' (маюцца, праўда, і іншыя гіпотэзы, яны пададзены ў манаграфіі аўтара артыкула [3, с. 11–12]).

Петрыкаўшчына – рэгіён, які вывучаны не ў поўнай ступені. Гэтым мы тлумачым выбар тэмы дадзенага даследавання, што мяркуе аналіз асобных тапонімаў і мікратапонімаў адзначанага рэгіёна на структурна-семантычным узроўні. Крыніцай фактычнага матэрыялу з'яўляюцца онімы, сабраныя і запісаныя інфарматаарамі палявым метадам.

Тэрыторыя раёна размешчана ў межах Прыпяцкага Палесся, на захадзе Гомельскай вобласці. Утвораны раён як адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка 17 ліпеня 1924 г. і займае плошчу ў 2,8 тыс. кв. км. 55,2 % яго тэрыторыі занята лесам, пад балотамі знаходзіцца 4% плошчы. У складзе раёна сёння 126 населеных пунктаў, у тым ліку 1 горад (Петрыкаў) і 1 гарадскі пасёлак (Капаткевічы) [4, с. 247]. З рэк, што працякаюць на тэрыторыі раёна, самая вялікая па памеры – *Прыпяць* з прытокамі *Пічч*, *Бобрык*, *Трэмя*, *Убарць* і прыток *Пічы Арэса* (матывавальныя асновы найменняў большасці рэк разгледжаны [3], [5]). Найбольшае возера носіць назву *Дзікае* і ўтрымлівае ў ёй квалітатыўную характарыстыку: 'глухое, запушчанае', 'недаступнае, нязведанае' [6, т. 2, с. 174]. Створаны меліярацыйныя каналы *Міхедава-Грабаўскі*, *Лукіч*, *Курьцікі*, *Галоўчыцкі*. Семантычны аб'ём іх назваў у параўнанні з іншымі разрадамі гідронімаў (рэк, азёр, балот) звужаны да адной лексіка-семантычнай групы і, як бачна з прыкладаў, матывуецца айконімамі, каля якіх ці паміж якімі яны пракапаны (вв. Міхедавічы, Грабаў, Курьцічы, Новыя і Старыя Галоўчыцы).

Назва ракі *Арэса* (мясц. *Гарэса*, *Раса*) гіпатэтычная. Некаторымі даследчыкамі яна звязваецца з балтыйскай асновай птушкі *ares* 'кулік, вадзяны дрозд' [5, с. 271–272], які і сёння сустракаецца на Палессі, іншыя ж бачаць у фіналіі *-sa* сэнс 'вада', 'рака', 'возера' [3, с. 21]. Аднак фонам тапаніміі амаль паўсюдна на Беларусі, у тым ліку і на Гомельшчыне, з'яўляюцца славянскія найменні, нешматлікія балцкія, у прыватнасці гідронімы,

сустракаюцца толькі на паўночны захад ад прыкладнай лініі Пружаны – Касцюковічы. Патамонімы *Новая Арэса* і *Старая Арэса* з’явіліся ў савецкі час у сувязі з меліярацыяй Палесся, калі русла Арэсы было выпрамлена ў накірунку Шостая – Красная Слабада. Так утварылася *Новая Арэса*, ці ў мове жыхароў в. Фаставіч *Новая рака*. Частка ж ракі, што засталася ў старых берагах, захавала найменне *Арэса*, або *Старая Арэса*. На сучасны момант яны лічацца рознымі рэкамі, бо, па сутнасці, абазначаюць розныя геаграфічныя аб’екты, а палярэзацыйныя прыметнікі *стары–новы* паказваюць на адносны час узнікнення аб’ектаў.

Асобныя ўчасткі ракі *Старой Арэсы* маюць свае ўласныя найменні, што захавалі інфармацыю пра пэўныя падзеі ў мясцовасці, асаблівасці яе ландшафту і тапаграфіі:

Белка. Назва супадае з найменнем ляснога масіву ўздоўж ракі. Матывавальнай асновай для ўтварэння оніма паслужыла, магчыма, разнавіднасць прадстаўніка фаўны *белкі* (менавіта так называюць на Гомельшчыне вавёрку), што ў вялікай колькасці, па ўспамінах старажылаў, вадзіліся раней па берагах ракі. Можна таксама выказаць меркаванне і пра сувязь дадзенай назвы са шматлікім значэннем на Палессі лексемы *бель*: ‘мясцовасць, дзе пераважна расце чэзлы, белы бярэзнік’, ‘забалочанае нізкае месца’, ‘невялікае балота’, ‘балотная сенажаць сярод лесу’, ‘балота, парослае белым мохам’ [7, с. 22–23].

Брады (супадае з назвай поля). Так называюць мелкія месцы ў рэчках, азёрах, старыцах, балотах, якія пераязджаюць з возам або пераходзяць пешшу [7, с. 25]. Магчыма, што дадзены адрэзак ракі ў даўнія часы прымяняўся для пераправы.

Вусце. Найменне захоўвае значэнне прыродна-геаграфічнага кампанента *вусця* ‘месца ўпадзення адной ракі ў другую, возера, мора’ [7, с. 39] (у гэтым месцы Старая Арэса ўпадае ў Новую Арэсу).

Дзядзінскі (вар. *Дзедзінскі*) *дуб*. Каля гэтай часткі ракі калісьці знаходзіўся стары вялікі дуб. За свой узрост дрэва атрымала назву *дзед*. Паступова састаўное найменне *Дзядзінскі дуб* жыхарамі было перанесена і на частку ракі.

Луг. У час веснавой паводкі дадзена частка ракі выходзіць з берагоў, заліваючы прырэчныя палі, лугі.

Патапленік (вар. *яма Патапленіка*). Відавочна, што назва атрымана ад дыялектнай лексемы *патапленік* ‘тапелец’ у выніку няшчаснага выпадку: калісьці тут утапіўся чалавек, імя якога не захавалася.

Цёмны вір. Гідронім сведчыць аб кругавароце вады ў гэтым глыбокім месцы. Меркаванне падмацоўваецца і тым фактам, што вада на глыбокіх месцах сапраўды цёмная.

Петрыкаўшчына была ў свой час багатая на гелонімы, вялікая частка якіх асушана ў выніку правядзення меліярацыі, аднак назвы іх захаваліся ў мікратапонімах (найменнях палёў). Разгледзім некаторыя з іх:

Казелькі – назва балота, што знаходзілася паміж вв. Сасноўка і Фаставічы. Відаць па ўсім, утваральная аснова былога гелоніма матывавана народнай назвай шматгадовай травяністай расліны, што расце на балотах.

Камаровіцкі Мох – назва сельскагаспадарчага палетка, былога балота, размешчанага каля в. Камаровічы. Лексема *мох* успрымаецца мясцовымі жыхарамі толькі ў значэнні ‘забалочаная мясцовасць’. Адзначаны сэнс захоўвае і асобны мікратапонім *Мох*.

Язінскі Мох – былое балота. Згодна з інфармацыяй мясцовых жыхароў, на тэрыторыі балота было шмат сажалак, у якіх вадзілася рыба *язь*. Найменне магло ўзнікнуць і ад тэрміна *яз* ‘месца, якое перагароджана частаколам або пераплотам упоперак, каб не даць рыбе ходу ўверх, ці сам пераплот’ [7, с.209].

Галоўчыцкае балота, Камаровіцкае балота, Фаставіцкае балота (цяпер палеткі) размешчаны паблізу адпаведных вёсак. У мясцовасці для лексемы *балота* характэрна яго першаснае значэнне ‘нізкае месца, парослае слоём моху, журавінамі, дурніцамі, багуном і нізкарослымі дрэвамі’, ‘багна, дрыгва’, ‘балотная сенажаць’ [7, с.20]. Але ў дадзеных выпадках першапачатковае значэнне страцілася і ў выніку набылося другаснае – ‘асушаная мясцовасць, прыгодная для сельскагаспадарчай дзейнасці’. Як бачна, яно не выражае рэальную характарыстыку аб’ектаў.

У рэгіёне захаваліся назвы балот, у аснове матывацыі якіх знаходзяцца рэдкія архаічныя лексемы: *Кнея, Кінея, Окнеяцкое* (*кнея* ‘лясны гушчар’ [7, с. 94].), *Банковае* (*бана* ‘яма круглай

формы, у якой здабывалі жалеза, соль' [8, с. 72]), *Чарское* (вар. *Чэрскае*) (ад *чарцёж* 'цаліна').

Звернем увагу на такія лімнанімы Петрыкаўшчыны, як *Качатнік*, *Корбутава Яма*, *Яма*. Да сярэдзіны XX ст. названія азёры былі часткай ракі Арэса, асобнымі воднымі аб'ектамі яны сталі пасля правядзення меліярацыйных работ у дадзенай мясцовасці.

Папярэдне найменне *Качатнік* як частка ракі атрымала сваю назву ад сельскагаспадарчай пабудовы, дзе разводзілі *качак*, а пазней яно замацавалася за асобным возерам.

Возера *Корбутава Яма* матывуецца антрапонімам – прозвішчам чалавека, які, мяркуем, або жыў непадалёку ад гэтага возера, або нейчым чынам меў да яго дачыненне. Дарэчы, яшчэ некалькі год таму ў вёсцы Фаставічы на беразе Корбутавай Ямы жыла жанчына з прозвішчам Корбут.

У аснове лімнанімаў *Яма* (*Корбутава Яма*) знаходзіцца апелятыў *яма* 'самае глыбокае месца на рацэ'. Матывацыя пацвярджаецца тым фактам, што на самой справе глыбіня гэтых азёраў дасягае каля 9-10 метраў. Калісьці на тэрыторыі вёскі Фаставічы, вакол якой і размяшчаюцца азёры, існавала некалькі вадзяных млыноў, што прыводзіліся ў рух плыню Арэсы. У працэсе працы млыны вымывалі такія «ямы».

Непадалёку ад месца ўпадзення Старой Арэсы ў Новую Арэсу знаходзіцца возера *Ноября*. Лімнанім яскрава адлюстроўвае асаблівасці савецкай тапанімікі – даўніна мінулае «савецкай сучаснасці» (мемарыяльная назва), калі існавала мода на перайменаванне розных геаграфічных адзінак. На вялікі жаль, носьбіты не захавалі старадаўняй назвы адзначанага воднага аб'екта.

Не меншую цікавасць выклікаюць і назвы палёў, лясоў, што ў колькасных адносінах у сотні разоў перавышаюць іншыя віды тапонімаў. Іх маецца мноства, незалежна ад памераў населеных пунктаў. Для чалавека, занятага працай у сельскай гаспадарцы, такія мікратапонімы з'яўляліся добрымі, надзейнымі арыенцірамі на мясцовасці, бо адлюстроўвалі спецыфічныя, істотныя, галоўныя рысы аб'ектаў у параўнанні з астатнімі. Аднак у сувязі з пэўнымі цяжкасцямі, калі назвы вядомы толькі вузкаму колу карыстальнікаў і збор матэрыялу патрабуе палявога метаду, вывучаны лінгвістамі яшчэ недастаткова. Мы спынім сваю ўвагу на аналізе семантыкі мікратапонімаў, зафіксаваных у наваколлі вёсак паўночна-заходняй часткі Петрыкаўшчыны.

Азярэдзішча – месца на полі, дзе знаходзіліся *азяроды* 'прыстасаванні са слупоў і жэрдак, прызначаныя для прасушвання збажыны і сена'.

Дворышча – назва поля, што ўзнікла ў выніку пераасэнсавання старажытнага тыпа пасялення 'месца, дзе быў двор з самастойнай незалежнай гаспадаркай'.

Дзедава ніва – найменне поля мае сувязь з апелятывам *дзед*, якому яно належыла.

Дубнік. Матывацыя вынікае з асаблівасцей мясцовай флоры: месца, дзе растуць дубы. Сучасныя дубнікі – рэшткі знакамітых поймавых дубраў Палесся, дзе падобныя назвы захаваліся амаль паўсюдна (напрыклад, *Слабадскі дубнік* непадалёку ад в. Красная Слабада Акцябрскага р-на і інш.).

Паходжанне назвы *Зубарайскі рог* звязана з прозвішчам ці мянушкай чалавека *Зубар*, поле якога знаходзілася на *рагу* адносна іншых участкаў або мела канфігурацыю ў выглядзе *рога*.

Калодкі. Лясны масіў мае некалькі версій узнікнення свайго наймення: вызначаецца вялікім і прыдатным для пабудовы лесам (*калодкамі*); некалі на гэтым месцы стаялі калоды пчол.

Найменне лесу *Крывуля* з'явілася пад уплывам мясцовай лексікі, дзе *кывуляй* называюць няроўны лес, які немагчыма выкарыстоўваць у будаўніцтве, або няроўную дарогу.

Онім *Ляцца* (назва падаецца ў мясцовым вымаўленні) матываваны працоўнай дзейнасцю людзей – распаўсюджаным на тэрыторыі Беларусі так званым падсечна-агнявым спосабам земляробства, ці лядным (*ляда* 'месца, ачышчанае ад лесу і прыстасаванае пад палетак').

Тапонім *Малаінава палянка* (месца ў лесе) абавязаны сваім паходжаннем чалавеку па імені *Малаін*.

Назва лесу *Малыш* гаворыць аб невялікай па памерах тэрыторыі, якая ім занята.

Падгалле. Веданне мясцовасці дазваляе пагадзіцца з думкай навукоўцаў, якія звязваюць падобныя найменні з лексмай *гал*, *гала* 'бязлеснае балота'. Такім чынам, *падгалле* – 'месца побач, перад балотам, на якім няма лесу'.

Паходжанне назвы лесу *Печкі* вызначаецца працэсам вытворчасці смалы, якую выраблялі ў спецыяльных печах-смалакурнях. Найменні такога кшталту, па даследаваннях В.П. Лемцюговай, часта сустракаюцца на Палессі.

Назвы хутароў *Руклі*, *Сукач*, што былі атрыманы ад мянушак іх заснавальнікаў, перайшлі ў мікратапонімы. Сведчаннем таму – рэшткі ад паселішчаў, якія захаваліся і на сённяшні дзень.

Стойлаўскае – лясны масіў. Відавочна, што назва матывавана сельскагаспадарчай дзейнасцю чалавека: калісьці тут знаходзіліся кашары, дзе ўтрымлівалася, “стаяла” жывёла.

Увалішча ўяўляе сабою вялікі, пакрыты лесам пагорак, вакол якога калісьці ляжала непраходная дрыгва – гіблае месца, дзе можна было ўваліцца ‘праваліцца’ (месца цяпер асушанае).

Лясны масіў *Цёмнавішча* матываваны яго асаблівасцю: цёмны, непраходны бор (квалітатыўнае найменне).

Язінская палянка – кавалак зямлі пасярод балота Язінскі Мох – арыентуе на месцазнаходжанне.

Тэрыторыя, якая знаходзіцца на правым беразе ракі Арэса, носіць агульную назву-арыенцір *Зарэчча*. Але гэтая мясцовасць у сваю чаргу дзеліцца на пэўныя часткі пад найменнямі Ваўкаўня, Доўгае поле, Первае Затменне, Другое Затменне, Круглая даліна, Снапішча, Уладымераў рог.

Назва мясцовасці *Ваўкаўня* мае непасрэдную сувязь з драпежным зверам *ваўком* – месца, дзе раней было шмат ваўкоў. Наогул, у сучаснай беларускай тапаніміі звыш 70 населеных пунктаў сваёй асновай нагадваюць пра *ваўка*, а падобных мікратапонімаў увогуле мноства.

Назва *Доўгае поле* матывавана геаметрычнымі памерамі палетка, які дасягае ўздоўж некалькі кіламетраў. З геаметрычнай формай аб’екта звязаны онімы *Круглая даліна* (нізкае месца ў выглядзе *круга*), *Уладымераў рог* (палетак, што належыць чалавеку па імені *Уладымер*, меў падобнасць формы на сапраўдны *рог*).

Найменні *Первае Затменне* і *Другое Затменне* звязаны з адпаведнымі астранамічнымі з’явамі, калі “адно нябеснае цела або яго цень закрываюць другое нябеснае цела” [6, т.2, с. 413–414]. У дадзеным выпадку, мяркуем, палі знаходзяцца ў слаба асветленым месцы, відаць, у цяні лесу.

Мікратапонім *Снапішча* ўказвае на месца, куды звозілі (або стаўлялі) снапы, бо пясчаныя глебы не характарызуюцца ўрадлівасцю.

Лясны масіў *Кальнікі* таксама падзелены на самастойныя тэрыторыі. Агульная назва можа паходзіць ад апелятыва *кальнік*, які на поўдні Беларусі і ў суседніх раёнах Украіны абазначае ‘печ для саматужнага абпальвання цэгля або гліняга посуду’ [5, с. 152]. Народная этымалогія тлумачыць сувязь са словамі *колкі*, *калоць*, *калоцца* (лясны масіў складаецца амаль поўнасю з хвойных парод дрэў) ці *накаляць*, што малаверагодна.

Участкі Кальнікаў *Первая Парасля*, *Другая Парасля* пры дапамозе азначальных кампанентаў *первая* і *другая* (лічэбнікаў) паказваюць на парадак размяшчэння іх у адносінах да вёскі, *параслэй* жа называюць ‘высокае пясчанае месца ў бары, дзе расце малады лес і рэдкае кустоўе’.

Трэцяя мясціна – *Рудня*. Фармант *-ня* сведчыць аб месцы вытворчасці чаго-небудзь, у дадзеным выпадку, аб дробным прамысловым прадпрыемстве, на якім здабывалі балотную жалезную руду або плавілі, выраблялі з яе жалеза. Палессе багатае на залежы чырвонага і бурага жалезняку і балотных руд, што адлюстравана ў шматлікіх тапонімах з кампанентам *рудня*. Прыродна-краязнаўчыя звесткі пацвярджаюць гэтае тлумачэнне: месца *Рудня* размяшчаецца на ўзвышшы, дзе захаваліся рэшткі шлакаў, а праз 400 метраў ёсць у балоце былыя ямы-кар’еры, дзе, відаць па ўсім, здабывалі балотную руду.

Пры ўсім неабходна зазначыць той факт, што большасць урочышчаў, лясных масіваў яшчэ з сярэдзіны ХХ ст. з’яўлялася землямі, на якіх вялася сельскагаспадарчая дзейнасць, і толькі пасля маштабнай меліярацыі Палесся яны страцілі сваё значэнне.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што мікратапанімічная лексіка Петрыкаўшчыны даволі разнастайная. На яе фарміраванне і развіццё аказалі ўплыў:

1) Назвы, якія адлюстроўваюць асаблівасці прыроды краю. Даволі распаўсюджаную

групу ўтвараюць онімы, што характарызуюць рэльеф мясцовасці, асаблівасці гідраграфіі, глебава-грунтавыя ўмовы. Асобную групу складаюць геаграфічныя назвы, што супастаўляюцца з назвамі мясцовай флоры і фаўны.

2) Назвы, звязаныя з эканамічнымі з'явамі, матэрыяльнай культурай насельніцтва. Іх пераважная частка ўтворана ад прозвішчаў, мянушак людзей, што мелі да аб'ектаў пэўнае дачыненне.

3) Мясцовыя онімы, што паслужылі назвамі-арыенцірамі.

4) Падзеі лакальнага характару, мясцовыя гаворкі.

Даследаванне тапаніміі Усходняга Палесся (айконімаў, урбанонімаў і гідронімаў) на лексіка-семантычным узроўні атрымала свой лагічны працяг у вывучэнні ўласных найменняў дробных геаграфічных аб'ектаў і паказала, што ў мікратапонімах паводле семантыкі ўтваральных асноў захаваны дзве асноўныя, характэрныя для тапанімікону катэгорыі матывацыі: адапелятыўныя і аданамастычныя найменні з пэўнымі групамі і падгрупамі ўнутры іх.

Літаратура

1. Багамольнікава, Н.А. Тапанімія Гомельшчыны: структурна-семантычная характарыстыка : манаграфія / Н.А. Багамольнікава; навук. рэд. А.А. Станкевіч; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – 242 с.
2. Иванова, А.А. Микротопонимия Мозырского Полесья / А.А. Иванова. – 2-е изд. – Мозырь : МГПУ им. И.П. Шамякина, 2003. – 220 с.
3. Багамольнікава, Н.А. Гідронімы басейна ракі Прыпяць: структурна-семантычныя тыпы матывацыі [Тэкст] / Н.А. Багамольнікава. – Гомель : ГДУ, 2004. – 195 с.
4. Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гомел. вобл.: нармат. давед. / Н.А. Багамольнікава [і інш.]; пад агул. рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск : Тэхналогія, 2006. – 382 с.
5. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии: словарь / В.А. Жучкевич. – Минск : Изд-во БГУ, 1974. – 448 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 2: Г – К [рэд. А.Я. Баханькоў]. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ імя П. Броўкі, 1978. – 765 с.
7. Яшкін, І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І.Я. Яшкін; рэд. д. філ. н. М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.
8. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / А.М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – 653 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 08.01.2014